

De nieuwe AGN: een speculatieve totaalvisie in een eigentijdse verpakking?

W. J. VAN DER DUSSEN

Dat de opzet van een standaardwerk als de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* een bijna onmogelijke opgave is kan moeilijk als een originele bewering worden beschouwd; zij is eerder het intrappen van een open deur. De redactie van zo'n werk zal immers voortdurend moeten laveren tussen de Scylla en Charybdis van enerzijds een toenemende specialisering, anderzijds een zekere eenheid van visie. Het problematische van de verhouding tussen beide elementen ligt vooral in de omstandigheid dat zij in feite in tegenspraak tot elkaar staan: een toenemende specialisering, waarbij telkens weer nieuwe aspecten van het verleden op systematische wijze worden bestudeerd, pleegt gepaard te gaan met een steeds vager wordende kijk op de 'totaliteit' van datzelfde verleden, terwijl een historische totaalvisie alleen nog mogelijk lijkt bij een bewuste verwaarlozing van door specialisten ontwikkelde inzichten, of in ieder geval het overgrote deel ervan.

In het licht van de voorgaande overweging is het interessant zich af te vragen wat de uitgangspunten zijn geweest van de nieuwe AGN en deze naast die van de oude te leggen. Uiteraard wil zij primair wetenschappelijk verantwoord zijn. Dit houdt noodzakelijkerwijs de medewerking in van een groot aantal specialisten. Ook de oude AGN had deze opzet en Jan Romein spreekt in dit verband in zijn in 1948 geschreven 'algemene inleiding' al van een 'onmisbaar vereiste ... om een bevredigend resultaat te bereiken'¹. In zijn inleiding brengt Romein verder als uitgangspunten naar voren dat zowel de geschiedenis van de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden behandeld zullen worden en dat de ernstige poging is ondernomen - dit in tegenstelling tot Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* en Pirenne's *Histoire de Belgique*, zij het bij de tweede in mindere mate - 'niet om de politieke geschiedenis te onttronen, maar eer om naast haar de economische, sociale en culturele geschiedenis dezer lage landen tot dezelfde rang te verheffen'². Als geen ander was Romein er zich van bewust dat het overlaten van

1. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht - Antwerpen etc, 1949) I, x.

2. *Ibidem*.

deze deelaspecten aan de behandeling door diverse specialisten ten koste moest gaan van een historische totaalvisie. Idealiter zouden de verschillende aspecten telkens in hun onderling verband moeten worden behandeld. Romein achtte dit echter om praktische en theoretische redenen onmogelijk. Het feit dat iedere deskundige slechts deskundig is op een bepaald gebied brengt de praktische onmogelijkheid met zich mee. De theoretische reden, die Romein vervolgens aanvoert, is echter principiëler en dus belangwekkender:

Theoretisch is het onmogelijk, omdat men dan eigenlijk in plaats van in een tweedimensionaal vlak, in een drie-dimensionale ruimte zou moeten schrijven, en dat gaat nu eenmaal helaas niet. Dit ideaal van geschiedschrijving, die ik de totalitaire pleeg te noemen, is daarom alleen enigermate althans bereikbaar door de inspanning van de lezer zelf: wat hij 'in het vlak', *achter* elkander leest over de politieke, economische, sociale en culturele aspecten van een zelfde historisch feitencomplex, moet hij voor zichzelf opbouwen 'in de ruimte', d.w.z. leren zien als *naast* of beter nog *door* elkander heen gebeurd³.

Beziet men de uitgangspunten van de nieuwe *AGN* dan kan men constateren dat zij op drastische wijze verder is gegaan op de eerder door de oude *AGN* ingeslagen weg. Het aantal specialisten, dat zijn medewerking heeft verleend, is immers aanzienlijk uitgebreid en de aandacht besteed aan geografische, demografische, economische en sociale aspecten is dermate toegenomen ten nadele van de politieke en militaire, dat ditmaal inderdaad van een 'onttroning' kan worden gesproken. Men zou hier niet zonder reden kunnen spreken van een omslag van kwantiteit in kwaliteit, in het midden latend hoe die kwaliteit gewaardeerd moet worden. Een uitgangspunt, dat zonder meer door de nieuwe *AGN* van de oude is overgenomen, betreft de gelijkelijk verdeelde aandacht die aan Noord en Zuid wordt besteed.

Met betrekking tot het probleem van een historische totaalvisie is er echter sprake van een fundamenteel verschil tussen de nieuwe en oude *AGN*. We hebben gezien dat Romein het principieel onmogelijk acht zo'n totaalvisie in een werk als de *AGN* tot uitdrukking te brengen: eventueel kan zij alleen door de lezer zelf op basis van de diverse specialistische bijdragen worden geconstrueerd, waarbij uiteraard de mogelijkheid van verschillende visies geheel open blijft. Welnu, het meest fundamentele onderscheid tussen de oude en nieuwe *AGN* ligt hierin, dat de laatste wel de pretentie heeft uit te gaan van een bepaalde totaalvisie op het verleden en deze ten grondslag te leggen aan de opzet van het gehele werk. De 'drie-dimensionale ruimte', die volgens Romein alleen door de lezer kon worden opgebouwd en niet in een werk als de *AGN* kon worden geobjectiveerd, wordt in de nieuwe versie de lezer dus wel als een kant en klaar produkt aangeboden. Deze

3. *Ibidem*, xx.

keuze voor een expliciet theoretische visie is uiteraard niet zonder praktische gevolgen gebleven. Zij heeft als uitgangspunt gediend voor het concrete redactionele beleid. In de delen 5 tot en met 9 komt dit met name tot uitdrukking in de uiterst gecompliceerde en vaak verwarrende wijze waarop de diverse aspecten in steeds wisselende chronologische kaders in de verschillende delen worden uitgewerkt. Het blijkt ook uit de accenten die worden gelegd: bepaalde aspecten krijgen veel aandacht, andere minder, met vooral de politiek als slachtoffer. Tenslotte kan de keuze van de medewerkers niet onvermeld blijven. Het is immers opvallend dat men vergeefs zal zoeken naar de namen van bepaalde personen, die met betrekking tot het betreffende tijdvak (1500-1800) zeker deskundig geacht moeten worden. Is het al te vermetel om te veronderstellen dat niet alleen de lezer door de nieuwe *AGN* een kant en klare totaalvisie op zijn bord krijgt geserveerd, maar dat ook van de medewerkers werd gevraagd hun produkt volgens de richtlijnen van het totaalrecept te bereiden en dat sommigen zich hier moeilijk mee hebben kunnen verenigen?

Uit het voorgaande is het belang duidelijk geworden van de visie die ten grondslag ligt aan de nieuwe *AGN*. Tastte men wat dit betreft bij de tot nu toe verschenen delen nog in het duister, in deel 5 is een uitvoerige inleiding op de delen 5 tot en met 9 - onder de titel 'De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante' - verschenen van de hand van A.M. van der Woude, waarin het theoretisch uitgangspunt nader wordt uitgewerkt. Vanwege het grote belang dat aan deze inleiding moet worden gehecht, zal ik mij in dit artikel hiertoe beperken. De bijdrage van Van der Woude kan in een aantal onderdelen worden verdeeld. Na enkele algemene opmerkingen over de opzet van de nieuwe *AGN* (9-11) volgt een behandeling van de 'gelaagd-structuralistische beschouwingswijze' van Braudel (12-15). Vervolgens wordt het begrip 'seculaire trend' geïntroduceerd (15-17) en aangegeven hoe dit is uitgewerkt (17-23). Hierna wordt de chronologische en thematische indeling van de *AGN* behandeld (23-28) en de inleiding eindigt met een bespreking van bepaalde problemen, die verband houden met de periodisering (28-34).

Van der Woude begint met een overzicht waaruit maar al te duidelijk blijkt hoezeer de opzet van de nieuwe *AGN* verschilt van de oude. Uitgedrukt in percentages wordt het volgende beeld gegeven van de aandacht die aan de diverse aspecten in respectievelijk de oude en de nieuwe *AGN* wordt besteed: geografisch - demografisch - economisch - sociaal: 18% - 37%; politiek - militair - institutioneel: 53% - 25%; godsdienst: 9% - 15%; cultuur: 15% - 11%; overzee: 5% - 10%; overig: nieuwe *AGN* 2%. Het is duidelijk dat de politieke en militaire geschiedenis in de nieuwe *AGN* een fikse veer heeft gelaten, te meer omdat het aandeel van de institutionele geschiedenis in vergelijking met de oude *AGN* ongeveer hetzelfde

de is gebleven. Het klinkt dan ook niet helemaal oprecht als Van der Woude op de vraag of de redactie de politieke en militaire geschiedenis heeft willen onttrennen met een 'ja en nee' antwoordt. Braudel, op wiens ideeën de redactie zich bij uitstek baseert, zou op deze vraag immers met een volmondig 'ja' antwoorden: de politieke en militaire geschiedenis rekent hij typisch tot de door hem zo gering-schatte 'evenementiële geschiedenis', 'une poussière de faits divers'⁴.

In verband met de politieke en militaire geschiedenis komt Van der Woude tot een aantal uitspraken waar bepaald een vraagteken bij geplaatst kan worden. Zo zegt hij: 'De geschiedschrijving is enerzijds een discussie zonder einde, maar boekt anderzijds desondanks vooruitgang' en even verder: '...ondanks de discussie zonder einde, [is er] vooruitgang in de historische kennis...' (9). Nu wil het geval dat de vraag in hoeverre er van een vooruitgang in de wetenschap kan worden gesproken een van de meest besproken thema's is in de moderne wetenschapstheorie (Kuhn, Lakatos, Feyerabend). Als dit voor de natuurwetenschappen al een omstreden vraag is, hoe moet de geschiedwetenschap er dan wel voor staan? Van der Woude's stellige bewering dat er sprake is van een vooruitgang in de historische kennis behoeft dus op zijn minst enige toelichting. In dit verband is vooral de vraag relevant wat dan wel het criterium is waaraan de vooruitgang kan worden afgemeten en of zo'n criterium objectief kan worden vastgesteld. De uitspraak dat de vooruitgang in de historische kennis tot stand zou komen 'ondanks' een discussie zonder einde wekt ook de nodige verbazing. Immers, als men van een vooruitgang in de geschiedwetenschap zou kunnen spreken, dan kan dat toch moeilijk anders dan juist *dankzij* een discussie. De bekende wetenschapsfilosoof Popper, die inderdaad van een relatieve vooruitgang in de (natuurwetenschap wil spreken beschouwt de kritische discussie niet voor niets als het meest essentiële kenmerk van de wetenschap. Als Van der Woude vervolgens stelt: 'Die discussie zonder einde [van de tijdgenoot met het verleden] bracht de noodzaak mee de focus van de belangstelling te verschuiven naar andere gebieden', dan moet ik wederom toegeven hem niet te kunnen volgen. Het moet toch duidelijk zijn dat met een discussie binnen de geschiedwetenschap alleen een discussie tussen historici bedoeld kan zijn en niet een met het verleden? (hoe zou men zich zo iets overigens moeten voorstellen?). De typering van een 'discussie zonder eind' is destijds door Geyl naar voren gebracht in verband met een aantal Napoleon-interpretaties⁵. Waarom de discussie verder de 'noodzaak' met zich mee zou brengen de focus van de belangstelling naar andere gebieden te verschuiven is ook geheel onduidelijk.

De uitspraken van Van der Woude over de 'evenementiële' aspecten van de politieke en militaire geschiedenis impliceren, naast het hierboven naar voren ge-

4. F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs, 1949) x.

5. P. Geyl, *Napoleon: voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (Utrecht, 1947) 3-5.

brachte, ook in een ander opzicht een visie op de geschiedwetenschap die mij zeer discutabel lijkt. Hij doet het voorkomen alsof het hierbij gaat om een relaas over een aantal objectieve feitelijkheden, die eenmaal uit de doeken gedaan, eens en voor al vastliggen:

Wat in *de Algemene Geschiedenis der Nederlanden* destijds voortreffelijk en nog voor de eisen van nu afdoende werd uiteengezet, zou niet automatisch voor de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* herschreven hoeven te worden louter om wille van de volledigheid (10).

Alleen de niet-evenementiële aspecten van de politieke en militaire geschiedenis geeft Van der Woude de ruimte voor het stellen van nieuwe vragen, waarbij als mogelijke onderwerpen worden genoemd

het verloop van het bureaucratiseringsproces, de groei, stagnatie of terugval in omvang van het militaire apparaat en de organisatie ter verzorging ervan, de op- en neergang van aristocratiserings- en democratiseringstendities (10).

Om alle misverstand te voorkomen: ik wil hier geen pleidooi houden voor het belang van de evenementiële aspecten van de geschiedenis, laat staan dat ik het belang van de niet-evenementiële zou willen bestrijden. Ik wil er alleen de aandacht op vestigen hoe bepaalde aspecten bij voorbaat ter zijde worden geschoven.

Naast een vergelijking tussen de uitgangspunten van de oude en de nieuwe AGN, is het ook interessant de hier besproken theoretische inleiding van Van der Woude te confronteren met een door hem in 1959 samen met Z.R. Dittrich gepubliceerd artikel, getiteld 'De geschiedenis op de tweesprong'⁶, waarin enkele algemene theoretische standpunten ten aanzien van de geschiedwetenschap worden ontwikkeld. Nu wil ik er geenszins van uitgaan dat Van der Woude dit artikel nog in alle opzichten zou onderschrijven. Het lijkt mij zelfs onaannemelijk, omdat de onjuistheid van sommige daarin vervatte standpunten al te apert is. De reden dat ik toch twee ervan uit de vergetelheid zou willen opdiepen ligt dan ook uitsluitend in de omstandigheid dat ik bepaalde elementen van de erin naar voren gebrachte visies nog steeds in Van der Woude's huidige standpunt meen te zien doorwerken. In het artikel van Dittrich en Van der Woude worden vijf stellingen uitgewerkt, waarvan de eerste luidt:

In onze tijd kan slechts die kennis omtrent de maatschappij en haar verleden volwaardig worden geacht, die op wetenschappelijke wijze is gewonnen en bewerkt, m.a.w. die vatbaar is voor een stelselmatige accumulatie, generaliserende samenvatting en applicatie

6. *Mens en Maatschappij*, XXXIV (1959) 361-380.

door andere vakken [bedoeld zijn de sociale wetenschappen]⁷.

In dit standpunt wordt een uitermate simpele positivistische en inductivistische wetenschapsopvatting van negentiende-eeuwse snit verwoord, die dan ook in 1959 al zeer sterk was verouderd. In de wetenschap kan men niet spreken van twee groepen wetenschappers: de noeste feiten-verzamelaars en de interpretatoren van stelselmatig geaccumuleerde feiten, die het generaliserende en theoretische werk doen. Deze voorstelling van zaken geeft een karikuraal beeld van iedere wetenschap, ook van de geschiedwetenschap. Om de een of andere reden lijkt dit beeld binnen de geschiedwetenschap echter een langer leven beschoren te zijn dan bij de andere wetenschappen. Dat Van der Woude zelf nog het standpunt zou huldigen dat de rol van de historicus er een zou zijn van de feitenverzamelaar, die de resultaten van zijn arbeid gedwee en met gepaste eerbied aan de sociale wetenschapper zou overhandigen (er wordt zelfs van een 'wetenschappelijk dienstbetoon' gesproken!⁸) moet uitgesloten worden geacht. Een project als de nieuwe *AGN* zou dan immers overbodig zijn geweest totdat de sociale wetenschappers klaar waren met hun synthetiserende arbeid op basis van de oude *AGN*. Laatstgenoemde arbeid wordt nu kennelijk ook de historici waardig geacht. Zoals hiervoor reeds naar voren gebracht, gaat Van der Woude in zijn inleiding op de nieuwe *AGN* echter nog steeds impliciet uit van het onderscheid tussen het vaststellen van de (politieke en militaire) 'feitelijkheden' en het meer generaliserende werk, waarbij het benadrukken van het laatste ook weer als een vooruitgang van de geschiedwetenschap blijkt te moeten worden aangemerkt.

De volgende stelling uit het in 1959 verschenen artikel, die ik naar voren wil halen luidt als volgt:

In de geschiedenis tellen slechts de resultaten mee, die onafhankelijk van de onderzoeken gelden en algemeen acceptabel zijn. Daar het historisch proces zich slechts op één bepaalde manier voltrokken heeft, is er slechts één reconstructie en interpretatie van denkbaar, die adequaat, d.w.z. met alle betrokken feiten overeenstemmend, mag heten; het is aan ons deze te trachten te bereiken⁹.

Dit standpunt verwoordt de meest extreme vorm van naïef kentheoretisch realisme die men zich maar kan voorstellen. Ik vermoed dat de geschiedwetenschap de laatste wetenschap is waar nog wel eens dit geloof valt te beluisteren in een objectieve (verleden) werkelijkheid, die als zodanig (objectief) te kennen zou zijn, alsof er nooit een Kant is geweest. In zulke krasse bewoordingen ben ik het echter nog nooit tegengekomen. Ook ten aanzien van dit standpunt kan ik mij niet

7. *Ibidem*, 367.

8. *Ibidem*, 380.

9. *Ibidem*, 370-371.

voorstellen dat Van der Woude het nu nog zou onderschrijven. Anderzijds zijn ook in dit geval duidelijke restanten ervan in de vorm van een uitgesproken ken-theoretisch realisme terug te vinden in zijn inleiding op de nieuwe *AGN*. Dit hangt vooral samen met de wijze waarop de ideeën van Braudel door hem worden uitgewerkt. Ik zal nu dan ook enige aandacht besteden aan dit aspect van Van der Woude's bijdrage.

De zogenaamde 'Annales-school' en vooral de ideeën van haar 'maître penseur' Braudel hebben de laatste jaren stormenderhand de wereld veroverd. Nederland is hierbij niet achtergebleven, met name sinds het verschijnen van K. Bertels' *Geschiedenis tussen structuur en evenement*¹⁰. In dit verband mag overigens niet on- vermeld blijven dat Dittrich en Van der Woude al in 1959 het tijdschrift *Annales* noemen als een van 'de vaandel dragers van de verwetenschappelijking van ons vak'¹¹. De schrijvers van het artikel hadden moeilijk kunnen bevroeden dat 21 jaar later in deel 5 van de nieuwe *AGN* een foto van Braudel zou worden opgenomen met het onderschrift:

De Franse historicus Fernand Braudel introduceerde in de geschiedschrijving de gelaagd-structuralistische beschouwingswijze, die bij de 'Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden' uitgangspunt is geweest voor de redactioneel-compositorische opzet (12).

Het komt er natuurlijk op aan hoe de Braudeliaanse conceptie in de nieuwe *AGN* is uitgewerkt, maar voor de beoordeling hiervan is het eerst nodig enige aandacht te schenken aan die conceptie zelf. Zij is voor het eerst door Braudel naar voren gebracht in zijn beroemde *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Hij maakt hierin een onderscheid tussen drie tijdslagen: de geografische, sociale en individuele tijd. De eerste betreft 'une histoire quasi-immobile', de tweede 'une histoire lentement rythmée' en de derde 'Histoire événementielle'¹². In zijn later verschenen opstel 'La longue durée'¹³ onderscheidt Braudel een lange, middellange en korte duur om aan te geven dat de diverse aspecten van het verleden in verschillende tijdsduren kunnen worden ingedeeld. Braudel beperkt zich niet tot een theorie omtrent de verschillende 'durées', die in de geschiedenis te onderscheiden zouden zijn. Minstens zo belangrijk is zijn opvatting dat het hierbij gaat om een hiërarchie ten aanzien van de 'drijvende krachten' die het geschiedverloop bepalen: de verschijnselen die binnen de lange duur thuishoren (structuren) vormen de meest fundamentele krachten van de geschiedenis, hierna volgen de conjuncturen van de middellange duur, terwijl de

10. (Amsterdam, 1973).

11. Dittrich en Van der Woude, 'De geschiedenis op de tweesprong', 368.

12. Braudel, *Méditerranée*, xiii.

13. Herdrukt in *Ecrits sur l'histoire* (Parijs, 1969) 41-83.

kort durende evenementen tot de minst bepalende factor van de geschiedenis worden gerekend. Deze visie doet uiteraard sterk denken aan die van het historisch-materialisme, waarin - uitgewerkt in de basis-bovenbouw theorie - op analoge wijze sprake is van een hiërarchie van determinerende factoren in de geschiedenis. Op soortgelijke wijze is er bij beide theorieën sprake van het probleem van de relatie tussen de verschillende 'lagen'. De introductie van het begrip 'dialectisch' roept hierbij ten aanzien van de verhouding tussen basis en bovenbouw al evenzeer de nodige vragen op als Braudels spreken van een 'dialectique de la durée'¹⁴.

De visie van Braudel omvat dus een theorie omtrent de fundamentele agentia van de geschiedenis en is als zodanig te beschouwen als een traditionele (speculatieve) filosofie van de geschiedenis. Ik betwijfel overigens of dit de opzet van Braudel is geweest. In tegendeel, met name in de *Méditerranée* wordt eerder de indruk gewekt dat de idee van de drie tijdlagen een compositorische functie vervult, dan dat het om een fundamentele geschiedtheorie gaat. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat het vooral de buitenwacht is geweest die Braudels ideeën heeft opgeblazen tot een fundamentele totaalvisie op de geschiedenis. Hoe wankel de basis is waarop deze visie in feite is gebaseerd wordt maar al te duidelijk bij een nadere beschouwing van het bij Braudel zo centrale begrip tijd.

Het begrip tijd behoort tot de moeilijkste filosofische begrippen. Van Augustinus is de bekende uitspraak afkomstig: 'Wat is de tijd? Wanneer niemand het mij vraagt, weet ik het; wanneer ik het iemand, op zijn vraag, zou willen uitleggen, weet ik het niet'¹⁵. Braudel en de Braudelianen is het kennelijk nooit gevraagd, want zij weten niet alleen wat de tijd is, maar hebben er zelfs een theorie over ontwikkeld. Voor de geschiedwetenschap lijkt het mij echter geen overbodige luxe toch eens de vraag aan de orde te stellen hoe met het begrip tijd wordt omgegaan. Het tijdsbegrip van de historicus verschilt niet van dat van de niet-historicus: over de tijd wordt in ruimtelijke metaforen gedacht en gesproken. Hij wordt enerzijds voorgesteld als een bewegende 'stroom', die 'voorbij gaat' en anderzijds als iets dat stilstaat en waar wij ons 'in' voortbewegen. Talloze metaforen waarin over de tijd wordt gesproken kunnen deze basis-metaforen illustreren. Zo gaan we 'met de tijd mee', 'tegen de tijd in' of zijn we 'de tijd vooruit', terwijl de tijd ook kan 'vliegen', 'voortkruipen' of 'stilstaan'. Het probleem van de voorstelling van de tijd als een stroom is echter, dat van een beweging alleen kan worden gesproken in relatie tot de tijd. Tot welke tijd zou een zich voortbewegende tijd zich dan echter moeten verhouden? Dit zou dan een meta-tijd moeten zijn, die tot hetzelfde probleem zou leiden. Bij de voorstelling van de tijd als een stroom zou men zich ook moeten kunnen afvragen hoe snel de tijd stroomt. De

14. *Ibidem*, 43, 61.

15. Augustinus, *Confessiones*, boek XI, xiv.

absurditeit van deze vraag wordt echter duidelijk als men beseft dat dan aangegeven zou moeten worden hoeveel van wat in bijvoorbeeld een uur door de tijd wordt afgelegd. Het probleem kan ook als volgt worden geïllustreerd. Van een beweging is alleen sprake in relatie tot iets dat niet beweegt: waaruit kunnen de oevers van de tijdstroom echter anders bestaan dan ook weer een tijd en hoe moet die tijd dan worden voorgesteld¹⁶? Het zou zinloos zijn ons alledaagse denken over de tijd in metaforische termen als 'onjuist' ter zijde te schuiven. Het wordt echter iets anders als die metafoor letterlijk wordt opgevat en op basis hiervan zelfs een theorie over de tijd wordt ontwikkeld. Dat is wat Braudel in feite doet. Levert de metafoor van één tijdstroom al onoverkomelijke problemen, hoe moeten we ons de drie tijdstromen van Braudel dan wel voorstellen? Vanuit welke super-tijd zijn die stromen waarneembaar en in hun relatieve snelheid met elkaar te vergelijken? Het wordt nog problematischer als zo'n tijdstroom wordt geontologiseerd tot een concrete entiteit en zelfs letterlijk wordt gepersonifieerd. Zo spreekt Braudel van de 'longue durée' als 'un personnage encombrant, compliqué, souvent inédit'¹⁷. Een letterlijk opgevatte metafoor is hier wel volkomen uit de hand gelopen. Naast verschillende tijdstromen (het hoeven er overigens geen drie te zijn: elders spreekt Braudel over 'dix, cent durées diverses'¹⁸) maakt Braudel ook gebruik van de letterlijk opgevatte metafoor, waarbij de diverse aspecten van het verleden zich met verschillende snelheid 'in de tijd' (dezelfde tijd?) zouden voortbewegen.

De voorgaande beschouwing rond bepaalde aspecten van Braudels theorie maakt duidelijk hoezeer deze is doortrokken van allerlei speculatieve elementen. Omdat Braudels 'gelaagd-structuralistische beschouwingswijze' een van de grondpijlers is voor de opzet van de nieuwe AGN geldt dit ipso facto ook voor haar. Welke status moet aan deze grondpijler worden toegekend? Gaat het hier niet veeleer om een louter compositorisch schema, het product van een op pragmatische gronden genomen redactioneel besluit om de overstelpende hoeveelheid materiaal tenminste enige ordening te geven? De inleiding van Van der Woude maakt al gauw duidelijk dat de pretentie van de redactie heel wat verder gaat: het betreft hier wel degelijk een hoogst serieus genomen theorie met de niet geringe pretentie wezenlijke uitspraken te kunnen doen, niet alleen over respectievelijk de snelheid van bepaalde tijdstromen in de geschiedenis en die waarmee de diverse historische verschijnselen zich in de tijd voortbewegen, maar ook over de determineren-

16. Voor het probleem van de ruimtelijke voorstelling van de tijd, zie D.C. Williams, 'The Myth of Passage', *The Journal of Philosophy*, XLVIII (1951) 457-472; J.J.C. Smart, 'The River of Time', in A. Flew, ed., *Essays in Conceptual Analysis* (Londen, 1960) 213-227; M. Black, 'The 'Direction' of Time', in *Idem, Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy* (Ithaca, 1962) 182-193.

17. Braudel, *Ecrits*, 54.

18. *Ibidem*, 112.

de agentia van het historisch proces. Deze uitspraken worden zelfs als objectieve waarheden gepresenteerd, waaraan geen zinnig historicus zou kunnen twijfelen. De inleiding van deel 6 van de nieuwe *AGN* laat hierover geen twijfel bestaan. 'Historici zijn... nu meer dan ooit vertrouwd met de gedachte', staat er te lezen, 'dat de tijd hier haastig voortgaat en daar traag verloopt' (7). Van der Woude, op zijn beurt, verklaart dat de redactie zich heeft laten leiden 'door wat zij als de belangrijkste methodologische winsten van de na-oorlogse decennia... beschouwt' (12), hierbij doelend op Braudels theorie en de idee van de seculaire trend. Dat hij zich hierbij beperkt tot de Nieuwe Tijd wekt enige verbazing, omdat het hiervoor geciteerde onderschrift bij de foto van Braudel vermeldt dat diens theorie ten grondslag ligt aan de gehele *AGN*. Het is overigens nogal misleidend om ten aanzien van Braudels ideeën van een 'methodologische winst' te spreken. Het betreft hier immers geen methodologie, maar een theorie en van een winst kan alleen worden gesproken vanuit een bepaald criterium, dat in dit geval geheel in het duister blijft. Waarom is nu juist voor de theorie van Braudel gekozen en niet voor die van het historisch-materialisme of voor mijn part voor de geschiedtheorie van Toynbee? Omdat deze vraag in het geheel niet aan de orde wordt gesteld laadt de redactie de verdenking op zich dat overwegingen van modieuze aard haar niet geheel vreemd zijn geweest. De historisch-materialistische visie heeft in ieder geval het voordeel dat bij haar niet alleen de structurele, maar ook de procesmatige aspecten van de geschiedenis aan bod komen. Bij Braudels theorie is dit niet het geval, want de nadruk wordt hierin gelegd op de quasi-permanente structuren van de geschiedenis, met verwaarlozing van de veranderingsprocessen¹⁹. De redactie heeft dit bezwaar willen ondervangen door naast het statische element van de theorie van Braudel het dynamische van het begrip seculaire trend te introduceren. 'Samen vormen zij de matrix', aldus Van der Woude, 'die de plaatsing, omvang en onderlinge verhouding van de verschillende bijdragen in het totaal verband *zoveel mogelijk* zal bepalen' (12). Er is dus sprake van een theoretische cocktail, speciaal aangepast aan de geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

Wat het schema van Braudel betreft begint Van der Woude met op te merken dat dit zich niet automatisch laat overbrengen op de Nederlandse samenleving in de periode 1500-1800. Omdat de hier aan de orde zijnde tijdsduur veel langer is dan de door Braudel in zijn *Méditerranée* behandelde, 'zijn de posities van de verschillende lagen in hun onderlinge relatie veel minder vast bepaald' (12). Bo-

19. Voor een kritiek op Braudel ten aanzien van dit aspect zie J.H. Hexter, 'Fernand Braudel and the Monde Braudellien...', in *Idem, On Historians* (Cambridge, Mass., 1979) 137; D. Groh, 'Strukturgeschichte als 'totale' Geschichte?', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVIII (1971) 317-319; *Idem, Kritische Geschichtswissenschaft in emanzipatorischer Absicht* (Stuttgart - Berlin etc., 1973) 87-88.

vendien zullen hierdoor bepaalde verschijnselen die op kortere termijn als permanenties worden gezien toch als zich veranderend worden waargenomen. Verder wordt gewezen op het feit dat onderwerpen als religie, overzeese geschiedenis en cultuurgeschiedenis een specifieke behandeling behoeven, omdat zij bij Braudel niet of op een andere wijze worden behandeld. De geologische en fysisch-geografische omstandigheden, die typerend zijn voor Braudels onderste laag, zijn volgens Van der Woude van een te lange adem om afzonderlijk aan de orde te komen in de delen over de Nieuwe Tijd. Als 'fundament van de totale geschiedenis der Nederlanden' verwijst hij dit onderwerp naar het nog te verschijnen deel 1. Voorwaar, geen geringe taak voor degene die dit onderwerp te behandelen krijgt!

Van Braudels onderste laag blijft weinig meer over, want de landschappelijke en geografisch-infrastructurele ontwikkelingen worden in de middenlaag opgenomen, zij het in nauwe relatie tot de meer permanente geografische bestanddelen. Tot deze middenlaag - de conjuncturen van Braudel - worden verder de economische, sociale en mentale elementen gerekend. In de derde (evenementiële) laag vinden tenslotte de politieke ontwikkelingen, de overzeese geschiedenis en de wetenschaps- en kunstgeschiedenis hun plaats. Met betrekking tot de laatste twee merkt Van der Woude op dat zij in de middelste (conjuncturele) laag zouden hebben gepast 'wanneer de cultuurgeschiedenis als socio-culturele geschiedenis zou kunnen worden uitgewerkt' (13). De nieuwe *AGN* heeft hiertoe kennelijk geen kans gezien (of gekregen), hetgeen door Van der Woude eerder in zijn inleiding ook al met enige spijt wordt geconstateerd: het is volgens hem nu 'uitgelopen' op de geschiedenis van kunsten en wetenschappen (11). Zij worden voorlopig dan ook op het strafbankje van de derde laag geplaatst. Waarom zij in de delen 7 en 9 dan toch onder het hoofd 'socioculturele geschiedenis' worden behandeld is niet duidelijk.

Het schema van Braudel wordt door Van der Woude verder in zoverre gerelativeerd, dat hij opmerkt dat vrijwel alle door hem genoemde elementen zowel permanente, conjuncturele, als incidentele aspecten kennen. Zo kunnen in de bevolkingsgeschiedenis incidentele gebeurtenissen ook een rol spelen en zijn bij de politieke geschiedenis ook meer permanente krachten werkzaam. Waar hij echter niet op wijst - en dit is met name voor de politieke geschiedenis van essentieel belang - is dat het vooral aankomt op het aangeven van de *relatie* tussen de 'evenementiële' en meer permanente aspecten.

Het concept 'seculaire trend' wordt door Van der Woude als 'tweede methodologische uitgangspunt' naar voren geschoven (ook hier betreft het overigens weer een theorie en geen methodologie). Wat het precies inhoudt is mij, zelfs na herhaalde lezing, nog steeds niet duidelijk geworden. Eerder in zijn inleiding zegt Van der Woude dat het hierbij gaat om 'grote golfbewegingen van op- en neergang die zich op allerlei gebied manifesteren' (12). Later merkt hij echter op dat

de seculaire trend 'de aangewezen chronologische periodisering voor de totale maatschappelijke ontwikkeling lijkt aan te dragen' (16). Het onderscheid tussen 'allerlei gebied' en 'de totale maatschappelijke ontwikkeling' acht ik te groot om onopgehelderd te blijven. Ondanks deze onduidelijkheid gaat Van der Woude ervan uit dat 'de evolutie van de westerse cultuur' zich voor de periode 1000-1800 chronologisch het beste laat ordenen met behulp van het begrip seculaire trend. Voor de hierop volgende periode beantwoordt de zogeheten Kondratieff beter aan dit doel of, zoals Van der Woude het formuleert, zij 'past voor dat tijdvak beter dan de seculaire trend bij de huidige verlangens naar een duidelijk geschiedbeeld (15)'.

Het begrip seculaire trend is volgens Van der Woude met name geïntroduceerd door agrarisch-economische historici, maar 'blijkt... ook aanknopingspunten te bieden voor sociale, socio-culturele en mentaliteitsgeschiedenis' (16). Met zo'n uitspraak valt niet veel te beginnen als niet wordt aangegeven hoe die aanknopingspunten worden gelegd en vooral vanuit welk theoretisch kader dit geschiedt. Het betreft hier immers een uiterst fundamentele vraag. Welke discussie heeft zich rond het begrip seculaire trend afgespeeld? Hier doet zich wel heel sterk het gemis van een beredeneerde bibliografie bij Van der Woude's inleiding voelen. Interessant is om op te merken dat Braudel zich weinig positief over het begrip seculaire trend uitlaat:

Au delà des cycles et intercycles, il y a ce que les économistes appellent, sans toujours l'étudier, la tendance séculaire. Mais elle n'intéresse encore que de rares économistes et leurs considérations sur les crises structurelles, n'ayant pas subi l'épreuve des vérifications historiques, se présentent comme des ébauches ou des hypothèses...²⁰.

De toepassing van het begrip seculaire trend op de geschiedenis van de Nederlanden wordt door Van der Woude uitvoerig uitgewerkt. Het komt in het kort op het volgende neer. Er kunnen twee trends worden onderscheiden: een van expansie, zich uitstrekkend van het einde van de vijftiende eeuw tot het midden van de zeventiende eeuw ('fase A' of 'de lange zestiende eeuw') en een van contractie, van midden zeventiende eeuw tot eind achttiende eeuw ('fase B'). Binnen de eerste fase kan weer een onderscheid worden gemaakt tussen de periode tot rond 1580, waarin de expansionele krachten in het Zuiden werkzaam zijn en de hierop volgende, die een beeld te zien geeft van een vooral bloeiend Noorden. Hoewel in laatstgenoemde periode ook nog in het Zuiden van een bloei sprake is, is deze minder exuberant. De economische groei in het Noorden was veel omvattender en minder afhankelijk van één stad. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw treedt in Noord en Zuid een periode van contractie in. In het Zuiden wordt

20. Braudel, *Ecrits*, 50.

deze rond het midden van de achttiende eeuw weer gevolgd door een seculaire expansie, terwijl hiervan in het Noorden vóór 1815 maar nauwelijks kan worden gesproken.

Als we nader bezien hoe de seculaire expansies en contracties concreet worden ingevuld, dan moet worden geconstateerd dat dit niet op een eenduidige wijze geschiedt. Zo wordt van de seculaire trend in het Zuiden van eind zestiende eeuw tot rond het midden van de zeventiende eeuw gezegd dat men 'tot enigszins uiteenlopende conclusies' kan komen, 'afhankelijk van datgene waarop men het sterkst accent wil leggen'. Dit blijkt dan bijvoorbeeld uit het feit dat er wordt gesproken van een economische welvaart, zonder dat 'in het geestelijke en intellectuele vlak' een bloeiend leven werd opgeroepen (19). Met betrekking tot de contractie in het Noorden, daarentegen, wordt wel uitgegaan van een nauwe relatie tussen 'basis' en 'bovenbouw' en wordt gesproken van een achteruitgang van de letterkunde, beeldende kunst en de natuurwetenschappen (22).

Bij het aangeven van dergelijke grootschalige ontwikkelingen, als de seculaire trends per definitie zijn, is het gevaar levensgroot tot een vorm van determinisme te vervallen. Het ontbreekt dan ook niet aan voorbeelden ervan, bijvoorbeeld als van de economische grondslagen tijdens de contractie-fase van de Republiek wordt gezegd dat zij 'langzaam maar onvermijdelijk' afbrokkelen (21), of als ten aanzien van het 'geestelijk gebied' van dezelfde fase wordt gesproken van een 'langzame maar onstuitbare wijziging in de positie van de kerk en van de betekenis van vraagstukken van religieuze aard' (22). Een wel heel duidelijk voorbeeld is:

Eens moesten... de economische, de politieke, de sociale en de religieuze componenten in het maatschappelijk krachten spel samenkomen. Met voorbijgaan van enige eerdere, partiële aanzetten daartoe, gebeurde dit in het wónder-hongerjaar 1566 (32).

Ook finalismes ontbreken niet, zoals '... het dal van de Bataafs-Franse periode lag nog in het verschiet', of 'de verpaupering greep snel om zich heen. Ook zij had nog een lange weg te gaan' (23).

Na zijn behandeling van de theorie van Braudel en het concept seculaire trend zet Van der Woude uiteen hoe deze twee in de delen 5 tot en met 9 in elkaar zijn geschoven. Omdat het theoretisch kader op twee gedachten (theorieën) hinkt, te weten een statische en dynamische, zal het geen verbazing wekken dat het resultaat uitermate complex is geworden. Er is een indeling gemaakt naar chronologie en thematiek. De eerste is gebaseerd op de theorie van de seculaire trends en komt overeen met de hierboven uiteengezette faseringen: seculaire expansie (\pm 1480-1580-1650), seculaire contractie (\pm 1650-1750), beginperiode van nieuwe seculaire expansie (\pm 1750-1780/1795/1815). De thematiek gaat uit van Braudels driedelig schema van de lange, middellange en korte historische termijnen. De eerste

behandelt 'de meest permanente krachten die het historisch proces als het ware in één adem omvatten, zelf het minst aan grillige ontwikkelingen onderhevig waren en in sterke mate conditionerend op andere krachten inwerkten' (24). Hieronder worden gerekend de geografische situatie, bevolkingsgeschiedenis, bepaalde fundamentele aspecten van het economische en sociale leven ('Wirtschaftsstil') en de bestuurlijke instellingen. Vanwege hun lange-termijn karakter worden deze onderwerpen in deel 5 voor de gehele periode 1500-1800 behandeld. De tweede groep van onderwerpen betreft de 'zich minder traag, niet in één grote stroom over het gehele tijdvlak van drie eeuwen voltrekkende sferen van de maatschappelijke werkelijkheid' (25). Onder deze categorie vallen bepaalde, meer specifieke, economische en sociale aspecten, zoals de handel, nijverheid, het geld- en bankwezen en de landbouw. Tot onze verbazing wordt de overzeese geschiedenis er ook toe gerekend, nadat deze eerder (13) was toegewezen aan de derde laag. Deze middellange-termijn onderwerpen worden in chronologische volgorde volgens de trits van de seculaire trends (\pm 1490-1580/1580-1650/1650- \pm 1795) in de diverse delen behandeld. Alleen bij de landbouw wordt een indeling in tweeën (met 1650 als breuk) aangehouden, terwijl de overzeese geschiedenis pas na 1580 aan de orde kan komen. Bij de derde categorie van onderwerpen, tenslotte, - die van de korte duur - komen die aspecten ter sprake, 'die in de meest beweeglijke stroom van het gebeuren... thuishoren' (27). Het gaat hier met name om religieuze en politieke ontwikkelingen. Over hun relatie en algemene ontwikkeling worden op stellige wijze enkele speculatieve uitspraken gedaan. Zo wordt zonder meer uitgegaan van een nauwe relatie tussen de religieuze en politieke ontwikkelingen en de seculaire omslag van rond 1650. Vóór die omslag zouden deze ontwikkelingen sterk onderling vervlochten zijn en in korte tijdsperioden behandeld moeten worden, terwijl zij nadien minder op elkaar zijn betrokken en (daarom?) een behandeling in langere perioden mogelijk (noodzakelijk?) maken. Ook de volgende merkwaardige uitspraak is er te lezen: 'Tot 1579 gaat de religiegeschiedenis... voorop, vanaf 1579 de politieke geschiedenis'. Wordt met dit 'voorop lopen' bedoeld dat de religieuze ontwikkelingen als determinerende factor een belangrijker rol spelen dan de politieke en dat de rollen in 1579 worden omgedraaid? Als dit inderdaad wordt bedoeld, dan is deze beelddraaiing, waarbij het verleden wordt voorgesteld als één grote historische mars waarin de diverse deelnemers door de tijd marcheren (volgens het Braudeliaanse schema met verschillende snelheden) - compleet met koplopers en achterblijvers -, niet alleen hoogst zonderling, maar ook niet ongevaarlijk. Afgezien hiervan hoeft natuurlijk maar op de gebeurtenissen tijdens het Twaalfjarig Bestand te worden gewezen om duidelijk te maken hoe dubieus het is om ervan uit te gaan dat vanaf 1579 de religiegeschiedenis 'achterop' zou zijn geraakt.

Het in elkaar schuiven van Braudels theorie en die van de seculaire trend tot één

totaalvisie leidt gemakkelijk tot bepaalde tegenstrijdigheden, alleen al vanwege het feit dat het bij de eerste om een hiërarchisch-statische visie gaat, die sterk neigt tot een schematiseren, en bij de tweede om een dynamische. Zo wijst Van der Woude bij zijn behandeling van de theorie van Braudel op het feit dat de bevolkingsgeschiedenis, hoewel behorend tot de 'semi-permanente krachten', ook gebeurtenissen van incidentele aard kent. Met enkele andere voorbeelden noemt hij dan 'storende oorlogshandelingen', die dan echter toch 'op ietwat langere termijn beschouwd' doorgaans 'rimpels' blijken te zijn 'aan de oppervlakte van de traag voortgaande stroom' (14). Worden die langere termijnen daarentegen in de vorm van seculaire trends nader bezien, dan blijkt het toch om meer te gaan dan om louter rimpels. Als een van de elementen van de stagnatie in de veertiende en vijftiende eeuw worden immers 'de Honderdjarige en vele andere verwoestende oorlogen' genoemd (16). Ook ten aanzien van de fase van contractie in de Zuidelijke Nederlanden (vanaf het midden van de zeventiende eeuw) wordt de oorlogen een belangrijke rol toebedeeld: 'België, slagveld van Europa', het geldt zeker voor de Zuidelijke Nederlanden in die periode. En in die tijd betekende dat veel, zeer veel'. Vervolgens wordt erop gewezen dat moderne onderzoekingen 'op niet mis te verstane wijze' hebben onderstreept 'hoe rampzalig de periodiek terugkerende oorlogssituaties voor de Zuidelijke provincies zijn geweest' (22).

Aan het slot van zijn inleiding brengt Van der Woude het probleem van de periodisering ter sprake, met name naar aanleiding van de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. Dat zijn behandeling van het probleem meer vragen oproept dan beantwoordt is mede het gevolg van het feit dat niet vooraf de vraag wordt gesteld of we hier wel met een werkelijk probleem te maken hebben. In dit verband moet in ieder geval worden geconstateerd dat de vermaning van Huizinga om het probleem van de periodisering vooral niet te serieus te nemen, niet ter harte is genomen. 'De periodisering der geschiedenis is', zo vat laatstgenoemde zijn standpunt samen,

hoewel onmisbaar, van ondergeschikt belang, altijd onnauwkeurig en zwevend, steeds tot zekere hoogte willekeurig. Kleurloze tijdperk-benamingen, ontleend aan uiterlijke en toevallige caesuren, zijn de verkieslijkste²¹.

Even verderop stelt hij:

Elke tijdperkbenaming..., die men te zeer *à la lettre* neemt, of waarachter men te veel zoekt, stoort het verstaan. Daarom blijven die termen het onschadelijkst in het gebruik, die het stempel van hun ongemotiveerdheid zelf op het voorhoofd dragen²².

21. J. Huizinga, *Verzamelde Werken* (Haarlem, 1950) VII, 85.

Over het voorstel dat vervolgens door Huizinga wordt gedaan om de nationale eeuw- of dynastie termen deze rol te laten vervullen kan men uiteraard van mening verschillen. Waar het op aankomt is dat hij periodiseringstermen in nominale zin wil opvatten en niet in realistische²³.

De reden dat Van der Woude zoveel aandacht besteedt aan het probleem van de periodisering, maar ook dat zijn analyse zelf zo problematisch is, is gelegen in het feit dat hij periodiserings-definitie in een uitgesproken realistische zin opvat, dat wil zeggen dat zij bij hem de pretentie hebben te verwijzen naar bepaalde wezenlijke kenmerken van de historische 'werkelijkheid'. Aanvankelijk lijkt Van der Woude dit tegen te spreken als hij zegt: 'Iedere periodisering... is een artificiële constructie: die van de historicus, achteraf gemaakt. De tijdgenoot is hij volledig ontgaan' (28) (deze laatste uitspraak is natuurlijk niet waar voor de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd). Uit hetgeen vervolgens naar voren wordt gebracht blijkt echter maar al te duidelijk de (kentheoretisch) realistische pretentie, die ten grondslag ligt aan Van der Woude's standpunt ten aanzien van het probleem van historische periodisering:

Het verloop van de seculaire trend laat zich met redelijke precisie meten aan de ontwikkeling van het prijsniveau, van de totale produktie van een aantal goederen en aan de demografische ontwikkelingen. Wanneer wij ervan overtuigd zijn dat hiermee een aantal fundamentele grootheden in de structuur van iedere samenleving zijn genoemd, die zowel als indicator als ook als causator van essentiële veranderingen mogen worden beschouwd, dan is daarmee een rechtvaardiging van een periodisering op deze basis gegeven (28).

Het is niet gering wat hier wordt beweerd over 'iedere samenleving' (ook buiten Europa?). Het speculatieve karakter ervan is echter duidelijk, omdat de erin naar voren gebrachte visie op niet meer gebaseerd blijkt te zijn dan een overtuiging. Om een periodisering op haar beurt hierop te baseren is een te zwak uitgangspunt om serieus te worden genomen, laat staan om als een rechtvaardiging te kunnen dienen.

Met inachtneming van de voorgaande beschouwingen van Van der Woude wekt het toch wel enige verbazing de politieke geschiedenis de cesuur te zien verschaffen voor de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. Gekozen wordt namelijk voor de periode 1482-1493 ('crisis als cesuur'), dat wil zeggen het regentschap van Maximiliaan. In de tekst zelf van deel 5 wordt zij behandeld onder het hoofd 'Het politieke en religieuze leven na 1480' (overigens met de jaartallen 1482-1494) en wij hebben gezien dat het hierbij om de 'evenementiële' derde laag

22. *Ibidem*, 93.

23. Het betreft hier de belangrijke vraag welke status aan begrippen wordt toegekend. Zie R. Bierstedt, 'Nominal and Real Definitions in Sociological Theory', in L. Gross, ed., *Symposium on Sociological Theory* (Evanston and White Plains, 1959) 121-144.

gaat. Ten aanzien van de aansluiting van Nieuwe en Nieuwste Tijd, waarvan wordt gezegd dat zij 'minder problemen' scheidt, is het 'evenementiële' karakter nog duidelijker: 'De Franse revolutie, de komst van de Franse legers en de daardoor veroorzaakte nieuwe staatkundige situaties in Zuid en Noord, schiepen een duidelijke breuk' (32). Wij zijn hiermee wel zeer ver verwijderd van 'de ontwikkeling van het prijsniveau, van de totale produktie van een aantal goederen en... de demografische ontwikkelingen' als uitgangspunt voor periodisering. Waarom hierover dan toch eerst uitvoerig getheoretiseerd moest worden is niet duidelijk.

Na deze beknopte bespreking van de inleiding van Van der Woude zou ik nog enkele opmerkingen van meer algemene aard willen maken. Zij betreffen een problematiek, waarvan men zich in de historische wereld kennelijk weinig bewust is, maar die in de theorie van de sociale wetenschappen wel een belangrijke rol speelt: de verhouding tussen taal - in het bijzonder theoretische taal - en 'werkelijkheid'. Laatstgenoemd begrip wordt hier met opzet tussen aanhalingstekens gezet, om aan te geven dat de menselijke (sociale) werkelijkheid steeds een vertaalde werkelijkheid is. Geldt dit al voor het dagelijks leven, voor de wetenschap is het in versterkte mate het geval, omdat hier bewust theoretische begrippen worden geconstrueerd teneinde een betere greep of zicht op de werkelijkheid te verkrijgen. Het gevaar loert hierbij echter steeds om de hoek - niet in de laatste plaats bij de sociale wetenschappen - om (abstracte) theoretische begrippen voor te stellen als concrete 'werkelijke' entiteiten. Dit verwarren van een (theoretisch) spreken over de werkelijkheid met de werkelijkheid zelf wordt gewoonlijk 'reïfificatie' of 'hypostasering' genoemd (Whitehead spreekt in dit verband van de 'fallacy of misplaced concreteness'²⁴). Een dergelijke verwarring is niet iets onschuldig, maar een denkfout die ons zicht op de werkelijkheid, ook die van het verleden, ernstig kan vertroebelen.

Bij een theoretische beschouwing, zoals door Van der Woude in zijn inleiding ontwikkeld, is het gevaar van een reïfificering van theoretische begrippen uiteraard erg groot. Helaas moet worden geconstateerd dat hij zich er bepaald niet aan heeft kunnen onttrekken. Herhaaldelijk worden met name de seculaire trend en de Kondratieff opgevoerd als concrete entiteiten in de geschiedenis, die bovendien nog in hoge mate bepalend zouden zijn voor het verloop van het historisch proces. Zo wordt er gesproken over de confrontatie van de mediaevisten ('als het ware vanzelf') 'met de seculaire cyclussen, die de prijshistorici eerst hadden bloot gelegd' en 'de inwerking van de seculaire trend in de Nederlandse geschiedenis' (16), de seculaire trend 'zelf' (25), 'de start van de seculaire trend' (30), en 'de seculaire trend en daarop gesuperponeerde andere cyclussen' (34). Een heel duidelijke

24. A.N. Whitehead, *Science and the Modern World* (Cambridge, 1926) 64-72.

lijk voorbeeld is wel, als wordt gesproken van historici, 'die deze golfbeweging voor het eerst ontdekt en het begrip geïntroduceerd hebben' (16). Iets 'ontdekken' impliceert immers dat het er al voor de ontdekking was, bijvoorbeeld Amerika of de planeet Neptunus. De seculaire trend bestond echter in die zin niet voor de introductie van het begrip. Ook de golfbeweging van de Kondratieff wordt als iets concreets voorgesteld, waarvan het nog niet gelukt is 'haar bestaan vóór 1780 aan te tonen' (16). Het verleden gaat er wel heel wonderlijk uitzien als wordt beweerd: 'Men moet in ieder geval wachten op de opgaande lijn in de Kondratieff na 1850, voordat verbetering kon komen...' (23). Hier wordt de Kondratieff zelfs voorgesteld als de meest primaire werkelijkheid en (mede) oorzaak van een verbetering, terwijl het natuurlijk gaat om een verbetering, die door het concept van de Kondratieff wordt aangegeven.

Begrippen als structuur en conjunctuur laten zich ook gemakkelijk misbruiken. Zonder dat wordt aangegeven wat ermee wordt bedoeld is het begrip structuur echter letterlijk nietszeggend²⁵. Dit is dan ook het geval als het hoofdstuk 'De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780', dat een behandeling geeft van zeer diverse onderwerpen - van de seculaire trend in prijzen en lonen tot sociale conflicten -, de subtitel meekrijgt 'Structuren in beweging' (196). Structuren van wat? vraagt men zich vergeefs af. Wat zijn dat voor mysterieuze dingen en hoe bewegen die zich? Het hierop volgende hoofdstuk heeft de titel 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800' (252). Men kan zich hierbij niet alleen afvragen waarom het Zuiden conjuncturen heeft en het Noorden niet, maar ook waarom de structuren in het Zuiden niet bewegen.

In zijn inleiding op de oude *AGN* sprak Jan Romein van 'een standaardwerk, dat een alzijdige samenvatting geeft en tevens de huidige stand van het onderzoek weerspiegelt'²⁶. Van der Woude stelt zich aan het einde van zijn inleiding minder bescheiden op, als hij over de nieuwe *AGN* spreekt als 'een gigantische onderneming, die vermoedelijk op dit moment in geen enkel land een parallel heeft' (34). Is deze pretentie van meer kwantitatieve aard, even verder laat hij zich ook in kwalitatieve zin uit, als hij het heeft over 'de nu geldende historische inzichten in onze landen'. Het begrip 'geldend' heeft echter een normatieve inhoud, die zelfs door de nieuwe *AGN* niet waar is te maken. Het enige waar objectief gezien eventueel aanspraak op gemaakt kan worden is dat zij een weerspiegeling geeft van de huidige belangstelling binnen de historische wereld. De uitgave van een nieuwe *AGN* zou in dat geval overigens voldoende gerechtvaardigd zijn.

25. Over het begrip structuur en het structuralisme bestaat een overstelpende hoeveelheid literatuur. Een verhelderende analyse is die van J. Pen, *Wat zijn maatschappelijke structuren?* (Amsterdam en Londen, 1974), waarin zeven structuurbegrippen worden onderscheiden.

26. *AGN* (1949) I, ix.

De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen

JOHAN VAN DE WIELE*

DE UITBOUW VAN DE INQUISITIE IN DE ZESTIENDE EEUW IN DE NEDERLANDEN EN VOORNAMELIJK IN VLAANDEREN

De inquisitie kan voor de Nederlanden grosso modo bestempeld worden als een typisch zestiende-eeuws verschijnsel. Uiteraard bestond zij reeds gedurende de voorgaande eeuwen in onze contreien, maar zij werd nooit echt op grote schaal toegepast. De opkomst van de hervorming in de zestiende eeuw daarentegen leidde tot de invoering van een door de wereldlijke overheid gecontroleerd inquisitieapparaat. Op 23 april 1522 benoemde Karel V Frans van der Hulst, licentiaat in het burgerlijk en kerkelijk recht en tevens lid van de Raad van Brabant, tot inquisiteur-generaal in de Nederlanden¹. De kerk zag echter haar belangen in gevaar gebracht en op 1 juni 1523 werd Van der Hulst door de paus gepromoveerd tot algemeen pauselijk inquisiteur. Toch bleef de invloed van de hoogste, kerkelijke instanties op dit inquisitieapparaat beperkt. Toen het in 1545 werd uitgebreid met provinciale onderinquisiteurs, gebeurde dat op initiatief van de vorst. Bovendien hadden de inquisiteurs-generaal door de breve van 20 maart 1525 een feitelijke onafhankelijkheid verworven ten opzichte van de bestaande bisschoppelijke en pauselijke inquisitie. Hiermee had de vorst een vrij efficiënt apparaat in het leven geroepen, dat kon instaan voor de beoordeling van eventuele ketteren. Daarnaast moest er echter ook nog een degelijk bestraffingssysteem komen. Dit was van oudsher de bijna exclusieve taak van de wereldlijke overheid. De keizer vaardigde dus verschillende plakaten uit, waarin de straffen voor ketteren werden bepaald. Naarmate de ketterse beweging sterker werd, werden steeds strengere plakaten uitgevaardigd. In 1550 werd dan de kroon op het werk gezet door de publikatie van het 'Eeuwig Edict' op 29 april. Dit plaatste op alle mogelijke over-

* Wij stellen er prijs op iedereen te bedanken die ons bij het schrijven van dit artikel behulpzaam was en meer in het bijzonder prof. dr. M. Baelde en dr. P. van Peteghem, respectievelijk verbonden aan de Rijksuniversiteit te Gent en aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

1. P. Frédericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae* (Gent, 1889-1906) IV, 102-104.